

अंशुमद्ग्रन्थमालायां विंशतितमं पुष्पम्

ओ३म्

नौटंकी-लोकविधायां संस्कृतरूपकम्

स्वयंवरम्

कृष्ण नारायण पाण्डेयः

शिक्षक-प्रकाशनम्

१०५/१६४ प्रेमनगरम्, कानपुरम्-२०८००१

☎ २४६०४४

अंशुमद्ग्रन्थमालायां विंशतितमं पुष्पम्

卐 ओ३म् 卐

नौटंकी-लोकविधायां संस्कृतरूपकम्

स्वयंवरम्

कृष्ण नारायण पाण्डेयः

समन्वय-कुटीरम्

ई० १०५२ राजाजीपुरम्, लखनऊ-१७

शिक्षक-प्रकाशनम्

१०५/१६४ प्रेमनगरम्, कानपुरम्-२०८००१

☎ २४६०४४

विजयादशमी सं० २०४४ वि०

युगाब्दः ५०८८

मूल्यम् १.००

स्वयंवरम्

पात्र-परिचयः

रमेशः	—	समाजसुधारकः नवयुवकः
प्रकाशः	—	कन्या-पिता
मोहनः	—	विवाहयोग्यः युवकः
रमाकान्तः	—	मोहनस्य पिता
प्रभा	—	मोहनस्य माता
माया	—	विवाहयोग्या कन्या
माधुरी	—	मायायाः सखी (कृषक-कन्या)

(ग्राम्यं वातावरणम्)

प्रकाशः — श्रीमन् ! रमाकान्तमहोदय ! सुप्रभातम् !

रमाकान्तः — सुप्रभातम्, मित्र ! प्रकाश ! कथय कुशलं सर्वम् ?

प्रकाशः — भवत्कृपया सर्वं कुशलम् ।

रमाकान्तः — आगम्यताम्, आस्यताम् ।

प्रकाशः — अनुगृहीतोऽस्मि । अयं रमेशः, आदर्शयुवकः, समाजोत्थाने रतः ।

रमेशः — प्रणमामि श्रीमन् !

रमाकान्तः — सुखी भव ।

रमेशः — भवतां सुतः, मोहनो मम मित्रम् ।

रमाकान्तः — शोभनम् ।

(चौगोला छन्दः)

ग्रामे मम ते स्वागतं, पश्यन्तु वैभवमत्र,
गृह-वाहन-सम्पद्युता, सुखसमृद्धिरेकत्र ।
सुखिनी स्थास्यति-कन्यका, स्वयमेव जानन्तु
पुत्रः सर्वगुणी मम, करणीयं कथयन्तु ॥

प्रकाशः - (बहरतवील)

मत्कृते रुचिकरं ते, श्रेष्ठं कुलम्,
कन्यकागुणवती, राज्य-सेवारता ।
जीविकाध्यापनं, नापरं साधनम्,
सेवितुं पत्रपुष्पादिकं, केवलम् ॥

रमाकान्तः -

स्नातको बैंकसेवारतो मे सुतः
यौतुकं तस्य लक्षं जनैर्दीयते ।
मोहनो मोहकः चेत् सुतायाः कृते
एतदर्थं मयाऽऽकारणं ते कृतम् ॥
वस्तुतो यौतुकं नास्ति मे सम्मतम् ।
पुत्रमाता तदर्थं भृशं कांक्षिणी ॥

रमेशः - श्रीमन् ! कृपया श्रूयताम्-

परिचितः मोहनः कन्या-माया कृते,
तस्य इच्छानुसारं सुक्रियते मया ।
कार्यरतता समा तथा शिक्षा समा,
समविवाहे कथय, भेदभावः कथम् ।

रमाकान्तः - हे प्रभे, मोहनस्य मातः, आगच्छतु विज्ञापयतु,
मोहन-विवाहार्थं किं कथ्यते' ।

प्रभा - (आगच्छन्ती)

यत् मूल्यं घोषितं पूर्वं कथं न्यूनं भविष्यति ।
विवाहयोग्या मे कन्या, को निर्मूल्यं वरिष्यति ॥
बैंकरत-मोहनाय, लक्षैकं यौतुकं मतम् ।
धनिकैः सह सम्बन्धः, समाजे वैभवात्मकम् ॥

प्रकाशः - क्षमस्व तावत् माम्, नाहं तथा सामर्थ्यवान् ध्रुवम् ।
सुतमूल्याधिकं यत्र, विक्रेयस्तत्र स त्वया ॥

रमेशः - मातः !

पुनः विचारः कर्तव्यः सम्बन्ध उत्तमोऽस्त्यम् ।
यौतुकाधिकं मूल्यं कन्याया इति चिन्त्यताम् ।
आदर्शोऽयं समाजस्य यौतुकं कुप्रथा सदा
सर्वः समाजो मन्येत, धनमज्यं स्वपौरुषैः ॥

रमाकान्तः — कोऽपि राजा भवेत् तत्र हानिनं मे
नास्ति चिन्ता मदीया कथंचित् सखे !,
स्वार्थसिद्धेर्विचारः सदा जीवने
त्वं तु भूयास्तथा, मम तु एवं मतम् ॥

प्रकाशः — त्वम् यथा वर्तसे, तत्र तुष्टिर्न मे,
त्वं तु शेषे चिरं शोभनं तत् कथम् ।
एकता पाठपाठो, यदा दीयते,
भेदभावः कथं, मानवे मानवे ॥

प्रभा — अरे, कन्या-विवाहार्थम् आगत उत्तोपदेशाय,
स्वयं कृतं किं त्वया, अद्यावधि समाजाय ।

रमेशः — यौतुकं दोषरूपं समाजे सदा ।
त्याज्यमेतद् प्रयासेन सर्वैर्मुंदा ॥

प्रभा — शोभनं शोभनं कार्यमेवं सदा
साधयन्त्येव सर्वे न कुर्वन्ति ते ।
श्रेष्ठिकन्या भवेत् चेत् बधूर्मे गृहे
मोहनो मे भवेत् तर्हि लक्ष्मीपतिः ॥

रमाकान्तः — एकः प्रस्तावः महाभूमिपतेः वर्तते, तस्य केवला कन्या ।
महासम्पत्तेः उत्तराधिकारी भविष्यति मम सुतः । यौतुकाय
याचना न क्रियते, जनैः दीयते यदि तर्हि किमर्थं न
स्वीकरणीयम् ।

प्रभा — एतदर्थं प्रदत्ता मया स्वीकृतिः
श्रेष्ठ-सम्पत्तिवान् कोऽपि भूयात्ततः ।
कोऽपि पूर्वो भवेद् वा भवेत् पश्चिमः
तत्र सम्बन्धयोग्याः भवन्तः कथम् ? ॥
गच्छन्तु भवन्तः नमो नमः ।

रमेशः — श्रूयतां कृपया, अस्मिन् सम्बन्धे मोहनस्य स्वीकृतिः वर्तते ।

प्रभा - तैन किम् ? यावद् आत्रयोः स्वीकृतिर्न भविष्यति, मोहनः
किं करिष्यति ? मोहनः मातृ-पितृ-भक्तः पुत्रः ।

रमाकान्तः - मोहनः स्वकक्षे वर्तते, यदि न विश्वासः । रमेशः तत्र गत्वा
पृच्छतु स्वमित्तम् ।

रमेशः - समीचीनम् ।

(गति-संगीतम्)

बन्धुवर मोहनः ! अद्य या वार्ता जाता । श्रुतैव भवता ।

सम्प्रति किं करणीयम् ?

मोहनः - मित्तवर रमेश ! मातापित्तोः आज्ञाया उल्लंघनं कर्तुं न
क्षमोऽहम् । कृपया क्षम्यताम् ।

रमेशः - न शोभनम् इदम् । विद्यालयजीवनस्य स्मरणं करणीयम् ।

पाठशालासु दृष्टा यदा सा त्वया
दिव्यरूपेण विक्षिप्तवत् ते मनः ।

चञ्चलत्वात् त्वयाऽऽसीत् प्रतिज्ञा कृता
सर्वभावानुरक्तोऽस्मि, भूयात् प्रिया ।

तेन तस्याः पिता त्वद्गृहं चागतः
किन्तु युष्मत्पिता विक्रयायोद्यतः ॥

मोहनः - एकलक्षं धनं तद् भवद्भिः श्रुतम्
तत्र लक्षद्वयं चापि त्यक्तं मया ।

चेत् ततश्चाधिकं त्याज्यमेवास्ति तत्
मातुराज्ञा कदाचिन्न त्याज्या मया ॥

रमेशः - सखे मोहन ! किम् अन्येषु विषयेषु अपि मातुः आज्ञा
प्राप्यते ? ध्यानं देयम्-

वस्त्र-संक्षालनं लालनं पालनं

सर्वसेवारता या त्वदीया सदा ।

तुल्यताया युगे सा समाना सदा

दान-भिक्षा कथम् अत्र दुष्टायते ॥

यौतुकार्थेन भूत्वाऽवरः त्वं वरः ।

किमर्थं तदा नैव लज्जायसे ।

मित्रवर ! सामाजिक-कलंक (दहेज)-वर्जनाय
किमपि करणीयम् ।

मोहनः - (उद्विग्नतायाम्) ।
भवतां समाजसुधारे, क्रियते यदि स्वाहा मया ।
को मिलिष्यति मम कृते, भगिनि-विवाहार्थं तथा ॥

रमेशः - बन्धुवर !
विश्वासः करणीयः सदाचारे किं दुर्लभम् ।
करिष्याम्यहं प्रथमं भवतां कार्यं निश्चितम् ॥

मोहनः - केन प्रकारेण सम्भवमेतद्, किञ्च करणीयं मया ?
रमेशः - भवान् जानाति एव अस्माभिः यौतुकवर्जनाभियानं चाल्यते ।
कृपया सपरिवारम् अस्माकम् अभियान-सभायां समागच्छन्तु
सर्वेषां सहयोगेन सर्वं सिद्धं भविष्यति ।

मोहनः - शोभनम् । वयम् आगमिष्यामः ।

(परिवर्तन-संगीतम्)

(दृश्य-परिवर्तनम्)

X X X X

(समारोह-वातावरणम्)

रमेशः - (समारोह-मञ्चतः) समाजोत्थानाय तत्पराः समागताः
सज्जनाः ! भवतां सर्वेषां स्वागतं करोति अस्माकं यौतुक-
वर्जनसमितिः ।

असम्भवं नास्ति किञ्चित् प्रयासः क्रियते यदा ।

सहजं सम्भवं लोके, यौतुकप्रथा-वर्जनम् ॥

(तालोवादनं)

सर्वप्रथमं समाजहिताय सर्वे प्रतिज्ञां कुर्वन्तु--

अहं केवलं यौतुकरहितं विवाह-सम्बन्धं स्वीकरिष्यामि ।
यौतुकलोभिजनानां सामाजिकबहिष्कारं करिष्यामि ।
स्वपुत्रस्य तस्मिन्नेव परिवारे विवाहसम्बन्धं करिष्यामि ।
यस्मिन् परिवारे विवाहे कदापि यौतुकग्रहणं न करिष्यते ।

अधुना अद्यतनकार्यक्रमस्य परिचयं कारयिष्यन्ति
अस्माकं गुरुवर्याः श्रीप्रकाशमहाशयाः ।

प्रकाशः - प्रगतिशीलाः वयम् इति सत्यं कथम्
भेदभावः सदा जीवने दृश्यते ।
आधुनिकाः वयम् इति मिथ्या सदा
यच्च पूर्वं कृतं तच्च विस्मार्यते ॥

सावित्र्या वृतः 'सत्यवान्' स्वयं कृतं वर-चयनम्
शकुन्तला-दुष्यन्त-विवाहे कुत्रासीत् यीतुकम् ।
यूनां कृते परीक्षा वरणार्थं सुस्वयंवरम्
प्राचीने यत् प्रचलितं, तत् सर्वत्र प्रवर्तताम् ॥

रमेशः - अधुना आधुनिकस्वयंभ्वराय नियमावली प्रस्तूयते--

अत्र सूची द्वयं दीयते यन्मया
तत्र नामानि यूनां प्रदत्तानि वै ।

चेत् द्वयोः स्वीकृतिः स्यात् समाना तदा
तौ स्वयं स्वीकृतौ सम्मतौ दम्पती ॥

(तालीवादनम् शोभनं शोभनम् ध्वनिः)

साम्प्रतं स्वमतदानाय 'स्वयंवर-पत्रक'-वितरणं क्रियते,
वरीयताक्रमानुसारेण अंकनं कृत्वा प्रदीयताम् । सर्वेषां
क्रमशः परिचयः कार्यते मया, यस्य नाम-कथनं
क्रियते सः सा वा कृपया समागच्छतु मञ्चे ।

सर्वप्रथमम्--

इयं माधुरी, - कृषकस्य पुत्रिका -- एम. ए., बी. एड.
कवयित्री च ।

मंचतः ध्वनिः--कृपया एकं गीतं श्रावयतु भवती ।

रमेशः - शोभनम् । माधुरीमहोदया कृपया एकां रचनां श्रावयतु ।

माधुरी - विहरति हरिरिह सरस-वसन्ते ।

(तालीवादनम् शोभनम्, मधुरम्)

रमेशः - इयं माया - एकस्मिन् विद्यालये अध्यापिका ।
 अयम् अत्र कमलः - एम. ए., पी-एच. डी. ।
 अयं वर्तते मोहनः - बैंकसेवारतः ।
 इयम् ऋचा - भरतनाट्ये प्रवीणा ।

(गतिशील-संगीतम्)

रमेशः - साम्प्रतं वर-कन्ययोः स्वयंवृत-नामसूची-मेलनं क्रियते ।

(मन्द-संगीतकम्)

रमेशः - परमानन्ददायकं फलम् । एकस्मिन्नेव दिने दश विवाह-
 सम्बन्धाः निर्धारिताः ।

(तालीवादनम्)

श्रूयन्ताम् - मोहनस्य मायया सह परिणयो निश्चितः ।

(तालीवादनम्)

प्रभा - अरे, अरे, किम् इदम् ? मम एकलक्षमूल्यस्य सुतस्य विवाहः
 निर्मूल्यं भविष्यति ? मया न स्वीक्रियते ।

रमेशः - शृणोतु भवती, अत्र न चिन्ता कार्या । भवत्याः कन्यकायाः
 विवाह-सम्बन्धः अपि कमलेन सह निर्धारितः । सर्वं
 यौतुकरहितम्, किमपि कस्मै अपि न देयम् ।

प्रभा - किं सत्यमिदम् ?

रमेशः - अथ किम् ?

प्रभा - तावत् स्वीक्रियते मया ।

रमाकान्तः - मयाऽपि स्वीकृतिः प्रदीयते ।

सर्वे - (समवेतस्वरेण)

नियौ तुकं वैवाहिकम् शुभबन्धनं नवमंगलम् ।

कल्याणदं शुभमंगलम् अभिनन्दनम् अभिनन्दनम् ॥

शुभम्

सर्वं भवेत् संस्कृतम्

लोकजीवने संस्कृतसम्प्रचाराय

१. स्वजीवने संस्कृतस्य प्रयोगः करणीय यथा—

क— निमंत्रणपत्राणां संस्कृते प्रकाशनम् ।

ख— नववर्षाभिनन्दनादिकं संस्कृते प्रेषणीयम् ।

ग— भवनेषु परिचयपट्टादिकं संस्कृते अभिलेखनीयम् ।

घ— संस्कृतज्ञैः सह संस्कृते व्यवहारः संलपने पत्राचारे च ।

२. शुल्कं दत्ता एकस्य संस्कृतपत्रस्य ग्राहकता-स्वीकरणम् ।

३. स्वप्रादेशिक-भाषायां संलपने अधिकाधिक संस्कृतसम्प्रयोगः करणीयः ।

४. संस्कृतम् आधुनिकभारतस्य सम्पर्कभाषा भवतु इति प्रयासः ।

५. भाषा-कविसम्मेलनेषु संस्कृत-काव्यपाठ-सम्मेलनम्, तथैव समये समये संस्कृत-कार्यक्रमाणां समायोजनम् ।

समन्वितप्रचाराय कृपया सम्पर्कं साधयन्तु ।

सार्वदेशिक-संस्कृत-समन्वय-समितिः

समन्वय-कुटीरम्

ई १०५२, राजाजीपुरम्, लखनऊ-२२६०१७